

האנדרטות לנופלים: תרבות ההנצחה בחברה הישראלית

יעל זרובבל

אילנה שמיר, הנצחה וזיכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזיכרון. תל-אביב: עם עובד, תשנ"ז, 234 עמ'.

ספרה של אילנה שמיר מתמקד בהתפתחות מסורת ההנצחה של הנופלים בקרב באמצעות אנדרטות. מחקרה המפורט מציג סקירה היסטורית של תופעת האנדרטות שהוקמו לזכר חללים שנפלו למען המולדת משנות העשרים ואילך. שמיר איננה מתמקדת בניתוח האנדרטה כ'סקסט' או כמיצג אמנותי. עיקר עניינה הוא בהיבט החברתי-הפוליטי של ההנצחה ומשום כך היא בוחנת אותה כהתליך מורכב המתחיל מן היוזמה הראשונית דרך הצעדים שנוקטים גורמים שונים המעורבים בקבלת ההחלטה ועד לביצועה. משמעות האנדרטה נבנית מהסמליות שבמיקומה ומאופי טקסי הזיכרון והפעילויות השונות הנערכים בתחומה. ברוח המחקר המודרני של הזיכרון החברתי שמיר

מציגה תפיסה דינמית של האנדרטה כאתר זיכרון שמשמעותו ממשיכה להשתנות במרוצת הזמן בזיקה לתהליכים חברתיים ופוליטיים.

מטרת מחקרה של שמיר היא לבחון את עיצוב נופי הזיכרון בחברה הישראלית. על סמך הבדיקה של פעילות הנצחה באמצעות אנדרטות היא

מבקשת להציג את המיפוי המרחבי, החברתי והפוליטי של התפתחות הזיכרון הלאומי. 'הנצחה וזיכרון' מציג לקורא שפע של מידע המבוסס על תיעוד ארכיוני, ריאיונות ומקורות משניים החל מהאנדרטה לזכר חללי תל-חי משנת 1920 וכלה באנדרטות שהוקמו בשנות התשעים. בהיקפו שונה חיבור זה ממחקרים אחרים בתחום שכתרו להתמקד במלחמה מסוימת (ראה לדוגמה ספריהם של עמנואל סיון ומעוז עזריהו)¹ או בהיבטים מסוימים של האנדרטות (ראה מחקריהם של אסתר לוינגר ועוז אלמוג).²

במבוא לספרה משרטטת שמיר בקווים כלליים מגמות בהנצחה וזיכרון בישראל, מגמות שהיא מתעדת ומפרטת בהמשך חיבורה: בשנים שקדמו ליסוד המדינה בלט מקומם של הארגונים הממסדיים בהקמת אנדרטות לנופלים, ואילו לאחר הקמת המדינה נתעצמה המגמה להנצחה פרטית ומקומית. למרות הקמת גופים ממלכתיים לטיפול בהנצחה נותרה היוזמה העיקרית לפעילות זו בידי סוכני הזיכרון האישי והמקומי. מאמצייהם של המשפחות השכולות וחברי הנופלים ושל הרשויות המקומיות היו לגורמים העיקריים שדרבנו את פעולות ההנצחה משנות החמישים ואילך. יזמתו של המדור להנצחת החייל שהקים משרד הביטחון הייתה מוגבלת לאנדרטות מועטות, ואילו המועצה הציבורית להנצחה שנוסדה בשנת 1951 פעלה כגוף מייצע בלבד. התפתחות זו תרמה להידוק הקשר בין הזיכרון הפרטי לציבורי והטביעה את חותמה על דפוסי הזיכרון הישראלי.

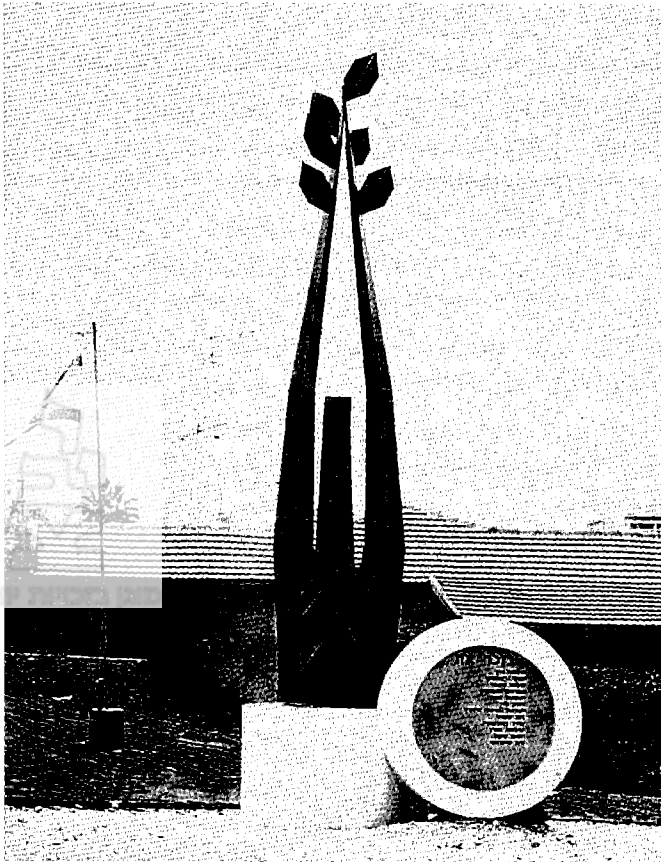

אני
לזכר אותם
אנחנו

ואני זוכר אותם
אחד אחד... -
רישום על גבי ספר
הזכרון לבני רעננה

1 ע' סיון, דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון, תל-אביב 1991; מ' עזריהו, פולחני המדינה: תגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956, באר-שבע 1995.
2 א' לוינגר, אנדרטות לנופלים בישראל, 1993; ע' אלמוג, 'אנדרטות לחללי מלחמה בישראל: ניתוח סמיוטי', מגמות, לד (1991), עמ' 171-210.

האחרונים משתקפת באופן בולט במיוחד ביצירת אתרי זיכרון של מורשה חיילית. דוגמה מאלפת לתהליך זה הוא אתר הזיכרון בלטרון, 'יד לשריון', שהיקף הפעילות הנערכת בו הורחב באופן דרמטי. אף כי שמיר שומרת במהלך חיבורה על איפוק אקדמי ונמנעת משיפוט של צורות הנצחה שונות, מבצבצת

אנדרטה לזכרם של בני שכונת חבצלת שנפלו במערכות ישראל, רחובות תש"ן

מדבריה נימה ביקורתית כלפי התפתחות זו. הפיכתם של אתרי זיכרון שנועדו להנצחת הנופלים לייעדי תיירות שנערכים בהם ביקורים המוניים, פיקניקים, עצרות ומופעים שונים, גורמת לדעתה לטריוויאליזציה של זיכרון המלחמות וזיכרון המתים (עמ' 138).

יש להצטער על ששמיר לא הצביעה על מגמות

מחקרה של שמיר חושף את עצמת קשרי הגומלין בין הגורמים השונים הנוטלים חלק בתהליך ההנצחה: ארגוני ההורים השכולים וחברי הנופלים, הרשויות המקומיות והממסד הצבאי והפוליטי. מעניין במיוחד לגלות בהקשר זה, את גמישותו של הממסד מול לחצים ציבוריים המופעלים עליו. במקרים רבים אנדרטות המוקמות על ידי משפחות הנופלים, חבריהם לנשק או בני היישוב שאליו השתייכו, מקבלות גושפנקה רשמית מטעם הממסד הביטחוני-הציבורי אף שממסד זה גילה התנגדות מוקדמת לאותן יזמות. האנדרטה שתכנן דני קרוון לזכר חטיבת הפלמ"ח במבואות באר-שבע היא דוגמה לתהליך זה (עמ' 64-65). במקרים אחרים נבנו אנדרטות רק לאחר תהליך ארוך וממושך כאשר חוסר ההסכמה בין גורמים שונים הביא לסחבת בקבלת האישורים. כך למשל מתארת שמיר כיצד הפעילות להנצחת חללי הקרב בקסטל, שהחלה בשנת 1968, הגיעה לסיומה רק בשנת 1980 (עמ' 53-54). לעומת זאת יזמות אחרות נדחו ולא זכו להגיע לכלל ביצוע. כך נגנזה תכניתה של עיריית אילת להקים אנדרטה לזכר מבצע קדש, אף על פי שהיחידה להנצחת החייל הייתה שותפה ביזמה זו (עמ' 88).

'הנצחה וזיכרון' מלמד כי גם לאחר שנקבע אופי האנדרטות בתהליך קבלת ההחלטות, אתר הזיכרון עשוי לשנות את צביונו במרוצת הזמן. אנדרטה מקומית הופכת לעתים לאנדרטה לאומית, ואילו זו שהוקמה על מנת להנציח קרב מסוים עשויה להפוך לעדות זיכרון לקרבות שונים הקשורים לאותה יחידה. שמיר מתעדת כיצד הוספת חדר זיכרון ומוזאון או הצבת תצוגה של קרבות היסטוריים מרחיבות את משמעותה החברתית והחינוכית של אנדרטה מעבר לטקסי הזיכרון השנתיים שנערכים לידה. היא מציינת כי המגמה של הרחבת אתרי הנצחה בעשורים

85), בעוד ש־803 החללים שנפלו במלחמת ששת הימים זכו ב־80 אנדרטות (עמ' 89); ואילו 2,679 חללי מלחמת יום הכיפורים הונצחו ב־71 אנדרטות בלבד (עמ' 108). ממצאים אלה הם מידע חשוב לגבי יצירת הזיכרון הלאומי, וניתוחם יתרום תרומה חשובה להבנת תהליכים חברתיים ופוליטיים בחברה הישראלית. הערות נוספות המוצגות בגוף הספר מרמזות על ממצאים המזמינים דיון מעמיק יותר במשמעותם. מיעוט האנדרטות האנונימיות בישראל, שהמתברת קושרת אותו, בצדק, למרכזיות השם במסורת היהודית, מגלה פן מעניין של תופעת הקולקטיביות בישראל. הנטייה הישראלית להימנע מהקמת אנדרטות בבתי עלמין, נוהג מוכר בארצות אירופיות ובארצות הברית, וההימנעות מהקמת מצבה ריכוזית להנצחת מלחמה אחת גם הן תופעות שיש להן השלכה ישירה על עיצוב נופי הזיכרון הישראליים.

למרות העדר ניתוח מסכם של ממצאי המחקר מעשיר הספר את הידע ההיסטורי והחברתי שבידינו בנושא הנצחת חללים במדינת ישראל. בשנים האחרונות אנו עדים לעליית ההתעניינות בנושא האבל, השכול, ההנצחה והזיכרון מפרספקטיבות שונות.³ 'הנצחה וזיכרון' מוסיף נדבך חשוב לספרות המחקרית המתפתחת בתחום זה והערות בגוף העבודה מצביעות על עבודת המחקר המקיפה שעליה מבוסס חיבור זה. הספר כתוב בסגנון בהיר ונגיש לכל קורא המתעניין בנושא. לקהל הקוראים הרחב, כמו גם לחוקרי הזיכרון הישראלי, מהווה ספר זה תרומה חשובה להבנת היבט מרכזי וחשוב בתרבות הישראלית.

נוספות בהתפתחות תרבות ההנצחה והזיכרון בארץ ולא ניתחה אותן ביתר הרחבה על סמך ממצאיה. בסקירתה שזורות אמנם הערות מעניינות ולעתים אף נוקבות לגבי תופעות מסוימות, אך אין היא מציעה דיון מסכם שיציג את מסקנות מחקרה על תרבות ההנצחה והזיכרון בישראל. הבהנות מסוימות החוזרות ונשנות בספרה נקלטות מתוך הקריאה בפרקים השונים. כך מדגישה שמיר למשל את חשיבות הקשר ההדוק בין הנופל לקהילת הזיכרון המקומית ומצביעה על זיקה זו כהסבר לייצוג הגבוה של אנדרטות ביישובים. הזיכרון המקומי מהווה אם כך גורם חשוב בגישור בין הזיכרון האישי לזיכרון הלאומי בישראל. ואולם הוא עשוי להפוך לגורם חתרני הפוגם ביצירת הנצחה ריכוזית המחזקת את הזהות הלאומית.

הבהנות אחרות העולות מתוך ניתוח ממצאיה נעדרות מן הדיון. כך למשל מראה עבודתה כי הנצחה של מלחמה מסוימת הנחשבת לנקודת מפנה היסטורית איננה מתפתחת באופן לינארי: הפעילות להנצחת מלחמת העצמאות באמצעות אנדרטות דעכה בשנות השישים והשבעים אך בשנות השמונים חלה התעוררות בפעילות זו (עמ' 73). שמיר אינה בודקת מדוע חל שינוי זה. ממצאי מחקרה אף מגלים כי אין יחס ישיר בין מספר הנופלים בתקופה מסוימת לבין מספר האנדרטות המנציחות אותם. מלחמת העצמאות, שנפלו בה יותר מ־6,000 קרבנות, הונצחה ב־190 אנדרטות (עמ' 45); בתקופה שבין מלחמת העצמאות למלחמת ששת הימים נפלו יותר מ־2,000 חללים והם הונצחו ב־54 אנדרטות (עמ'

Making of Israeli National Tradition, Chicago 1995; ד' אוהנה ור"ס ויסטרין, מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, ירושלים ותל-אביב 1996. עיצוב זיכרון: תערוכה וקטלוג, הגלריה לעיצוב של אסכולה, תל-אביב 1998.

3 ראה למשל: ח' נווה, השבי האבל: האבל בראי הספרות העברית החדשה, תל-אביב 1993; ר' מלקינסון, ש' רובין וא' ויצטום (עורכים), אובדן ושכול בחברה הישראלית, 1993; Y. Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the*